

Ks. Krzysztof Siwek

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa
krzysztofsiwek@wp.pl

Tomasz Zaklukiewicz, *Nieśmiertelność sprawiedliwych. Idea nieśmiertelności sprawiedliwych w Księdze Mądrości* (Bibliotheca biblica; Wrocław: Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej „Tum” 2017). Ss. 320. PLN 59,90. ISBN 978-83-7454-400-9

Stary talmudyczny mistrz wypowiada znaną wśród Żydów myśl: „Przeklęty niech będzie człowiek, który nauczył swego syna greckiej filozofii”. To wyraziste stanowisko zdaje się być dość tendencyjną parafrazą początku Psalmu 1 wychwalającego człowieka, który, nie zasiadając w gronie szyderców, rozważa Torę dniem i nocą (w. 1). Unika sytuacji, które w jakikolwiek sposób mogłyby oderwać go od studiowania Słowa życia. Z drugiej strony, inny współczesny znawca Talmudu i filozof, M. Lévinas, napisał, że Żydzi mają wielkie zadanie głoszenia po grecku zasad, których Grecja nie znała, a które są sercem biblijnego objawienia. Znane jest jego stanowisko, że wszystko może i powinno być przetłumaczone na grekę, to znaczy ma być wyrażone w języku racjonalnym i uniwersalnym, którego używa cały cywilizowany świat.

Te dwie wypowiedzi znajdują się w dość stanowczej opozycji. Pierwsza broni tajemnicy przed tymi, którzy, odkrywając ją i poznając, są skłonni do jej banalizowania albo odrzucenia jako czegoś nieracjonalnego. Druga broni przed

hermetyzmem i próbą przekonywania nas, że nie jesteśmy na tyle pokorni, by zachwycić się czymś nie do końca poznanym i zrozumiałym. Dwa różne światy, które się jednak spotkały. Spotkały się w zjawisku niezwykłym, które odsłania i nazywa dwa różne punkty widzenia: przekonuje do cierpliwości w odkrywaniu piękna i równocześnie pozwala je opisać słowami wyrażającymi racjonalizm człowieka Zachodu. Biblia Grecka jest środowiskiem, w którym spotykają się te dwa, do tej pory unikające się, światy. O ile Żydzi uczyli się po to, by pamiętać i czcić, a Grecy, aby zrozumieć, współczesny człowiek uczy się po to, by korzystać z obu skarbców doświadczeń.

Ta fascynująca perspektywa staje się jednocześnie kuszącą propozycją, aby wejść w niezwykły świat Księgi Mądrości, ostatniego świadka tradycji biblijnego Izraela, która staje się pomostem łączącym nie tylko misteryjność Izraela z greckim racjonalizmem, ale w biblijnym rozumieniu, stojąc na pograniczu epoki Starego i Nowego Przymierza, łączy w sobie zapowiedź z wypełnieniem. I chociaż księga ta stała się przedmiotem wielu badań i dociekań naukowców, pozostaje nadal tajemnicą, która chce być krok po kroku odkrywana. A choć istnieją już opracowania podejmujące to pasjonujące doświadczenie, jakim jest recepcja tej niezwykłej księgi w naszych czasach, nigdy nie jest dość, aby podejmować po raz kolejny próbę ukazania tego nieprzeciętnego geniuszu literata i człowieka głęboko wierzącego, jakim jest autor Księgi Mądrości.

Ks. Tomasz Zaklukiewicz w swojej monografii dokłada do tej istniejącej już mozaiki interpretacji spojrzenie, które w istotny sposób przyczynia się do rozświetlenia głębi dzieła, o którym mówimy. Autor jest kapłanem archidiecezji szczecińsko-kamieńskiej, absolwentem Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie (obecnie Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego). Pracę doktorską, której owocem jest niniejsza publikacja, obronił na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Szczecińskiego.

Praca składa się z czterech rozdziałów, wstępu i zakończenia. Dołączona została obfita bibliografia, podzielona tematycznie. Autor chętnie i wszechstronnie korzysta z bogatej literatury przedmiotu, dokładając do istniejących opinii i tendencji interpretacyjnych własne rozwiązania. Monografię rozpoczyna dobrze napisany wstęp (s. 13-18), w którym Autor definiuje problem badawczy oraz klarownie wyznacza cel prowadzonych analiz.

Platformą metodologiczną, jaką się posługuje, jest metoda historyczno-krytyczna. Używa jej nie po to, by stworzyć nowe i problematyczne hipotezy, ale aby przedstawić zagadnienie w świetle hermeneutyki ufności (s. 18). Autor z dużym respektem i szacunkiem posługuje się tą metodą, choć w wielu miejscach wychodzi poza jej granice, zwłaszcza wtedy, kiedy widzi potrzebę kontekstualizacji oraz ukazania zagadnienia nieśmiertelności w kontekście kultury świata starożytnego, w tym Grecji. Ta szeroka perspektywa metodologiczna zasługuje na uznanie. W szerokiej panoramie tekstów, które omawia i komentuje, korzysta z przekładu Biblii Tysiąclecia (piąte wydanie), choć często odwołuje się do oryginału, zwłaszcza tam, gdzie tłumaczenie nie oddaje dosłownego znaczenia poszczególnych słów.

W rozdziale pierwszym (s. 19-74) Autor podejmuje zagadnienie powstania księgi Mądrości. W tym klasycznym sposobie prezentacji księgi odwołuje się najpierw do sytuacji Żydów w Egipcie i w diasporze aleksandryjskiej (s. 19-38). Formuluje dość istotne zagadnienie zogniskowane wokół tego, na ile konieczny, a na ile dobrowolny był pobyt Żydów w Egipcie. To rodzi kolejne, ważne pytania: do jakiego stopnia można przyswoić obcą kulturę, nie tracąc własnej tożsamości? Jaka jest granica pomiędzy asymilacją a izolacją? (s. 34). Wydaje się, że w prowadzonych analizach Autor nie dość dokładnie (pewne próby poczynił – s. 20 i 26) zwrócił uwagę na obecność Żydów w Egipcie jeszcze przed okresem hellenistycznym (począwszy od czasów Aleksandra Wielkiego). Uważam, że taka informacja

dałaby więcej światła na postawiony przez Autora istotny problem badawczy.

W dalszym ciągu swojej refleksji (s. 38-74) Autor, także w klasycznym ujęciu, podejmuje zagadnienie literacko-redakcyjne Księgi Mądrości (tytuł, autor, adresaci, miejsce i czas redakcji oraz gatunek, struktura i język księgi). Na uwagę zasługuje tutaj prezentacja klasycznej już pracy J.J. Reeseego *Hellenistic Influence on the Book of Wisdom and Its Consequences* (Roma 1970), w której autor określa gatunek literacki księgi Mądrości jako *logos protreptikos*. To ważny głos w dyskusji na temat hellenistycznego podłoża księgi. Ważnym elementem tej mozaiki interpretacyjnej jest także propozycja Armina Schmitta, którą przedstawił w pracy *Wende des Lebens. Untersuchungen zu einem Situations-Motiv der Bibel* (1996). Metoda, jaką się posłużył, pozwoliła mu wskazać na istniejące, w ramach struktury literackiej, podobieństwa między wybranymi przez siebie tekstami a greckim dramatem. Jako pierwszą przedmiotem swojej refleksji uczynił Księgę Mądrości, a dokładniej jej pierwszą część, czyli partię 1,1–6,21. Wykazał on, że autor wykorzystał tutaj strukturę dramatu greckiego. Zdaniem Schmitta, ta forma nie była obca Żydom mieszkającym w Aleksandrii z uwagi na to, że znaczna ich część, wychowując się w kulturze hellenistycznej, uczestniczyła w tego typu przedstawieniach. Uważam, że jest to istotny i interesujący głos w dyskusji, którego jednak zabrakło w monografii Autora.

Rozdział drugi (s. 75-146) omawia tematykę eschatologiczną w kulturach starożytnego Bliskiego Wschodu (Kanaan, Egipt, Mezopotamia, Persja) i Grecji. Autor, choć nie umieścił tego w tytule rozdziału, podejmuje także refleksję nad zagadnieniem śmierci w ST (s. 97-129). W interesujący sposób przedstawia i poddaje dogłębnej analizie podstawowe pojęcia antropologiczne, oznaczone przez takie leksemy hebrajskie, jak: *nepes̄*, *leb*, *rûah̄* oraz ich greckie odpowiedniki. Na szczególną uwagę zasługuje zestawienie hebrajskich ekwiwalentów greckiego leksemu *psychē* (s. 135), co wprowadza

nas w niezwykle bogaty świat semantyki semickiej i greckiej, wskazując na różny sposób rozumienia tych terminów w kontekście antropologicznokulturowym. Ważny dla rozumienia przesłania Księgi Mądrości jest namysł Autora nad zagadnieniami eschatologicznymi, które były podejmowane w starożytnej Grecji (s. 91-96). Słusznie eksploruje klasyczne dzieła Homera (*Odysea*, *Iliada*), Hezjoda (*Teogonia*), czy przypisywanego Homerowi *Hymnu do Demeter*. Te dzieła na długie lata i stulecia wyznaczyły kierunek rozumienia zagadnień pośmiertnych u człowieka greckiego. Te utwory, szczególnie poematy homeryckie, wypracowały koncepcję tzw. „pięknej śmierci”, charakterystycznej dla herosów. Śmierć heroiczna związana jest z odwagą i wiernością własnym ideałom. Zaprzeczeniem tej idei staje się niszczenie i hańbienie ciała, które może przejawiać się w jego beczeszczeniu (s. 96). Ta perspektywa wydaje się przybliżać nas do biblijnej antropologii związanej z ciałem. Jednak zasadnicza różnica, jaka istnieje pomiędzy starotestamentalną a pogańską antropologią, zasadza się w tym, że w doktrynie biblijnej człowiek jest stworzony na obraz i podobieństwo Boga, i ten właśnie fakt przesądza o wartości, jaką jest jego ciało a przede wszystkim duch i dusza. W tym miejscu Autor stawia kolejny, ważny problem badawczy: dlaczego człowiek stworzony na obraz i podobieństwo Boga umiera (s. 97)? Posługując się bogactwem argumentacji skrypturystycznej, Autor podejmuje pogłębioną refleksję nad tym zagadnieniem, dochodząc do następujących wniosków. (1) śmierć jest naturalnym kresem ludzkiego życia (Bóg jest dawcą zarówno życia, jak i śmierci). Śmierci nie postrzegano jako *exitus* ani jako oddzielenia duszy od ciała, ale upatrywano w niej utratę witalności i zdolności poruszania (s. 99). (2) Śmierć była karą za grzechy. Kiedy człowiek odwraca się od Boga, Stwórca pozbawia go swojego błogosławieństwa. (3) Miejsce przebywania zmarłych nazywa się „szeolem”. Oddziela ono zmarłych nie tylko od siebie, ale także od Boga. W szeolu przebywają występnicy, zadufani w sobie bogacze, bluźniercy. Człowiek,

który w nim się znajduje, zachowuje swoją duszę i ciało, ale nie ma w nim pełnego życia. Tych, którzy tam przebywają, określa się terminem *mittim* ('zmarli').

Rozdział trzeci, zatytułowany „Zwiastuny idei zmartwychwstania w Starym Testamencie” (s. 147-209), wprowadza kolejny, ważny dla rozumienia idei nieśmiertelności termin, jakim jest „zmartwychwstanie”. Na płaszczyźnie literackiej genezę tego pojęcia jest to, że Bóg, także po śmierci, ma wpływ na losy człowieka oraz fakt, że człowiek od samego początku marzył o nieśmiertelności. T. Zaklukiewicz przeprowadza czytelnika po różnych, wybranych tekstach biblijnych potwierdzających te obserwacje, zwracając szczególną uwagę na wypowiedzi proroków (s. 155-175), mędrców biblijnego Izraela (szczególnie tych zawartych w psalmach i Księdze Hioba, s. 175-187) oraz dochodząc do bardzo dojrzałej koncepcji nieśmiertelności i zmartwychwstania, jaką znajdujemy w Drugiej Księdze Machabejskiej (s. 187-209).

Bardzo pomocną rzeczą przeprowadzoną przez Autora, porządkującą przedstawione badania, jest synteza myśli starotestamentalnej zogniskowanej wokół idei nieśmiertelności. Autor umieścił w czternastu punktach jej najważniejsze postulaty (s. 206-208). Synteza ta pozwala zobaczyć dynamikę tej idei w kontekście myśli autorów biblijnego Izraela. Jej starotestamentalnym apogeum ideowym jest przekonanie, że, ponieważ tu na ziemi człowiek nie zaznaje szczęścia, z pewnością takie szczęście może osiągnąć właśnie po śmierci. Ta idea mocnym akordem wybrzmiewa w Księdze Mądrości, dlatego w kolejnym, czwartym rozdziale T. Zaklukiewicz skupia się na tych tekstach, które potwierdzają tak postawioną tezę.

W lekturze finalnego rozdziału monografii, zatytułowanym „Egzegeza tekstów o nieśmiertelności sprawiedliwych w Księdze Mądrości” (s. 210-278), zwraca uwagę metodologia przyjęta przez Autora pracy. Dokonuje on analizy tekstów w oparciu o ściśle sprecyzowaną konwencję semantyczną zogniskowaną wokół kluczowych pojęć greckich, takich

jak: *athanasia* i jej derywatów (s. 210-232) oraz *afharsia* (232-253). Ostatni paragraf Autor dedykował kilku tekstom (Mdr 3,13-15; 4,7.10-11.14.17; 5,15-16; 16,13-14), które co prawda nie zawierają wspomnianych pojęć, ale także poruszają zagadnienie nieśmiertelności sprawiedliwych.

Czytelnik wyczulony na wartości semantyczne i intratekstualne odniesienia tekstu literackiego (w tym biblijnego) powinien w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, że Autor, dokonując gruntownej analizy leksykograficznej tych podstawowych terminów i kontekstualizując je, słusznie czyni z nich bazę dla swoich późniejszych rozważań i egzegezy wybranych tekstów. Uczynienie z języka przedmiotu refleksji i badań przyczynia się bowiem do tego, że zwracamy uwagę na jego piękno oraz sugestywność form literackich i stylistycznych, które opisuje, a to pozwala lepiej i dogłębniej wejść w świat autora tekstu. T. Zaklukiewicz wskazuje ponadto, że autor Księgi Mądrości posłużył się językiem w realizacji swojej strategii perswazyjnej, kiedy próbuje z niezwykłą determinacją przedstawić swój punkt widzenia w kwestii nieśmiertelności i niezniszczalności człowieka stworzonego przez Boga.

W zakończeniu pracy (s. 279-302) T. Zaklukiewicz zbiera i bilansuje przeprowadzone badania w formie dwóch istotnych tez. Po pierwsze, miejscem powstania Księgi Mądrości była bez wątpienia diaspora aleksandryjska. Pośród argumentów potwierdzających tę tezę umieszcza przede wszystkim język grecki, w jakim ta księga powstała, charakterystyczny dla Aleksandrii przełomu tysiącleci. Autor umieszcza datę powstania Księgi w dość szerokiej perspektywie chronologicznej (lata 30 przed Chrystusem – 14 po Chrystusie), idąc tym samym za klasycznym ujęciem tego zagadnienia, choć warto pamiętać o hipotezach (współcześnie Giuseppe Scarpat), które przesuwają datację na lata czterdzieste po Chrystusie. Po drugie, Autor podejmuje próbę syntezy zagadnienia nieśmiertelności w kilku perspektywach badawczych: teologicznej (s. 285-288), antropologicznej (s. 289-291) i wreszcie eschatologicznej (s. 291-302).

Treść monografii T. Zaklukiewicza nie zostawia wątpliwości, że jest to praca potrzebna i ważna. Wieńczy lata badań i głębokiej refleksji szczecińskiego biblisty, stanowiąc cenne kompendium rozległej wiedzy historycznej, teologicznej i egzegetycznej. Przeprowadzone w niej analizy egzemplifikują stopień trudności rozważanych zagadnień oraz, podnosząc wartość książki, otwierają na dalszą dyskusję. Monografia przedstawiona nie zamyka dyskusji, ale wręcz przeciwnie – do niech zachęca i pod wieloma względami ją kierunkuje.